

Για Ποια "Ανάπτυξη";

Π.Νούτσος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

α.

Από τη δεκαετία του '80 αναζωπυρώθηκε το κρατικό ενδιαφέρον και στη χώρα μας για την "ανάπτυξη". Θέσπιση "κινήτρων", διαδοχικοί "αναπτυξιακοί" νόμοι, ρύθμιση θεμάτων έρευνας και τεχνολογίας (με την πρόταξη, εννοείται, της "προσανατολισμένης" έρευνας), νέοι εκπαιδευτικοί θεσμοί και αρμοδιότητες στην τοπική αυτοδιοίκηση (έκτοτε οι φορείς της συγκαλούν "αναπτυξιακά" συνέδρια και αναθέτουν σε "αναπτυξιακές" εταιρείες την εκπόνηση "τοπικών αναπτυξιακών προγραμμάτων") συντείνουν στην αναδιάρθρωση της εγχώριας οικονομίας και πάντως αποτελούν καίριες εκφάνσεις της οικονομικής λειτουργίας ενός κράτους που λαμβάνει υπόψη του τις δεσμεύσεις του προς την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα και, στη συνέχεια, προς την Ευρωπαϊκή Ένωση, όπως μάλιστα την καθορίζει η συνθήκη του Maastricht που υποτάσσει στη νομισματική ενοποίηση τα επιμέρους στοιχεία μιας διευρυνόμενης ενιαίας πολιτικής των κρατών-μελών της. Τί όμως είναι η "ανάπτυξη";

Στις περισσότερες φορές ο όρος θεωρείται αυτονόητος, στα πλαίσια κυρίως μιας εργαλειακής χρήσης που ευνοεί η γλώσσα των κρατικών θεσμών. Γι' αυτό ακριβώς υποθάλπονται μορφές ταυτολογίας: για παράδειγμα ως "τοπικό αναπτυξιακό πρόγραμμα" συνήθως ορίζεται το "σύνολο των αναγκαίων διαδικασιών για την αποτύπωση, ανάλυση και αξιοποίηση του τοπικού φυσικού και ανθρώπινου παράγοντα με κύριο στόχο τη διαμόρφωση αναπτυξιακών τάσεων της περιοχής προς επιθυμητές κατευθύνσεις, μέσω υλοποιήσιμων προγραμμάτων". Εκείνο προφανώς που απουσιάζει, δηλαδή η αποσαφήνιση των κριτηρίων της "ανάπτυξης" και ενός πολυσθενούς tertium comparationis, επιτρέπει στο λόγο να εκφέρεται ταυτολογικά και ιδίως να νομιμοποιεί την αναπαραγωγή εδραιωμένων προτύπων "ανάπτυξης". Επομένως, τώρα, πια είναι τα κριτήρια αυτού του αναπτυξιακού γίγνεσθαι;

Είχε κάποτε γραφεί ότι τα "μέσα της εργασίας" αποτελούν το "βαθμόμετρο της ανάπτυξης της εργασιακής δύναμης του ανθρώπου" και τον "δείκτη" των κοινωνικών σχέσεων μέσα από τις οποίες αυτή διενεργείται. Αν ιδωθεί απομονωμένα αυτή η απόφανση, αναμφίλογα επιβάλλεται να εκληφθεί ως χοντροκομμένος οικονομισμός που τείνει να υπαγάγει το σύνολο των κοινωνικών διεργασιών στην εκάστοτε εξελικτική βαθμίδα των "παραγωγικών δυνάμεων" (1867: 791, 195). Όμως εκτός από τον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* υπάρχει, για παράδειγμα, ο τρίτος τόμος του ίδιου έργου που μνημονεύει το "βασιλείο της ελευθερίας" του "κοινωνικοποιημένου ανθρώπου", όπου η "ανάπτυξη των ανθρωπίνων δυνατοτήτων" υπολογίζεται ως "αυτοσκοπός" και συναρτάται με τη "σύντηξη της εργάσιμης μέρας" (1894:828). Ως προς το θέμα αυτό ενδιαφέρουσα παραμένει η ανάλυση των *Grundrisse* και ιδίως η πρόταξη της "ατομικότητας" ως ενιαίου κριτηρίου των φάσεων της ιστορικής προόδου: η πρώτη αντιστοιχεί σε μια περιορισμένη μορφή "προσωπικών σχέσεων εξάρτησης", η δεύτερη στην "προσωπική ανεξαρτησία που θεμελιώνεται σε εξάρτηση πραγμάτων" και η τρίτη καθιστά δυνατή την "ελεύθερη ατομικότητα" που εδράζεται στην "καθολική ανάπτυξη των ατόμων και την υπόταξη της κοινοτικής, κοινωνικής παραγωγικότητας, ως κοινωνικής αξίας" (1857/1858: 5,75).

Η δέσμη των ερωτημάτων που θα μπορούσε να τεθεί αφορά στις ανάγκες, τις ικανότητες και τους θεσμούς για την ικανοποίησή τους με στόχο τη διασφάλιση της αυτονομίας των ανθρώπων. Απ' αυτή την άποψη η ιστορική ανάπτυξη των κοινωνιών θα μπορούσε να αντιμετωπισθεί με ενιαίο κριτήριο, δηλαδή πώς με τον πολλαπλασιασμό των αναγκών, ως τάσεις διεύρυνσης και εκλέπτυνσης, θα εξασφαλίζεται η αυτονομία και η επίτευξη της ατομικότητας. Ως προς το περίγραμμα της συλλογικής ευρυθμίας αυτό εξαρτάται από μια διπλή δυνατότητα: να διευρύνεται συνεχώς ο κατάλογος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και να εδραιώνονται, τουλάχιστον ταυτόχρονα, θεσμοί που τα κατοχυρώνουν. Η ανάγκη ως δικαίωμα συγκροτεί διαδοχικούς ομόκεντρους κύκλους, μέσα από τους οποίους συμφύρονται τα προς τα ζην με τα προς το "ευ ζην". Έτσι η τροφή και η ενδυμασία, η επιστήμη και η υγεία, η εκπαίδευση και η πληροφόρηση, η επικοινωνία και τα ταξίδια, ο υπό διάθεση χρόνος και η αισθητική συγκίνηση, το αίσθημα της κοινότητας και η χαρά της δημιουργίας, οι ευπρεπείς συνθήκες εργασίας και το λυκαυγές ή το λυκόφως σε καθαρή φύση, η αβίαστη παροχή δημοσίων υπηρεσιών και η συνεχιζόμενη εκπαίδευση, η πολιτιστική ιθαγένεια σε

ένα πολυ-πολιτιστικό περιβάλλον κλπ. συνθέτουν ένα πολύπλευρο δίκτυο δεικτών, στους οποίους η ποσοτική παράμετρος εμφανίζεται από υπολογίσιμη ως αμελητέα. Κάποτε μάλιστα ισχύει η επισήμανση του Ελύτη από τα "ανώτερα μαθηματικά" που τα "έκανε στο σχολείο της θάλασσας": "κάθε πρόοδος στο ηθικό επίπεδο δεν μπορεί παρά να είναι αντιστρόφως ανάλογη προς την ικανότητα που έχουν η δύναμη κι ο αριθμός να καθορίζουν τα πεπρωμένα μας" (1986: 57). Σε κάθε περίπτωση τίθεται σε αχρηστία το σχήμα των πέντε "σταδίων της ανάπτυξης" που εισήγαγε (1960: 17-30) ο W. Rostow ("παραδοσιακή κοινωνία", "περίοδος ετοιμασίας", "οικονομική άνοδος", τεχνική ωριμότητα" και "κοινωνία της μαζικής κατανάλωσης"). Πρόκειται για μιας εντελώς πολυδύναμη ιστορική διαδικασία με πολλαπλά υποκείμενα, ετερογενείς ρυθμούς εκδίπλωσης και φαινόμενα ανασχέσεων που επικυρώνουν την ευστοχία της *Μαρίας Νεφέλης*: "τρώγε την πρόοδο και με τα φλούδια και με τα κουκούτσια της" (1989: 54)...

β.

Η προβληματική της "ολοκληρωμένης ανάπτυξης" θα μπορούσε να έχει ως αφετηρία την ανασυγκρότηση των θεωρητικών προϋποθέσεων παραγωγής του σύγχρονου οικολογικού λόγου. Η σύλληψη των σχέσεων φύσης και κοινωνίας αναδεικνύει επιμέρους εστίες προβληματισμού, ορισμένες από τις οποίες είναι:

- α) η ανάπτυξη των παραγωγικών μέσων ως αυτοσκοπός ("τεχνολογικός ντετερμινισμός"),
- β) η εργασία ως πηγή "αξιών χρήσης" - ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας,
- γ) τα κριτήρια της ιστορικής προόδου,
- δ) η "ατομικότητα" ως δίοδος επιστροφής στην "κοινότητα",
- ε) η "αγοραφοβία" των σύγχρονων πολιτικών και κοινωνικών θεσμών,
- στ) τα ανθρώπινα δικαιώματα και η οικολογική ευαισθησία,
- ζ) οι πτυχές του οικολογικού ως κοινωνικού κινήματος και
- η) η (εκ)παιδευτική δυνατότητα του οικολογικού λόγου.

Εδώ θα πραγματευθούμε τρία μόνο σημεία αυτού του ενδεικτικού καταλόγου, επιμένοντας περισσότερο στον τρόπο επιβολής μιας πολιτικής της "αγοραφοβίας" που καλύπτει και τους όρους γένεσης της οικολογικής ευαισθησίας.

Οι ιδέες για την κατανόηση των σχέσεων κοινωνίας και φύσης παραπέμπουν στην αντιμετώπιση των "παραγωγικών δυνάμεων" και στις μορφές απελευθέρωσης της ανθρώπινης εργασίας. Από την αυγή των νέων χρόνων ο άνθρωπος προβάλλεται ως εξουσιαστής της φύσης και δημιουργός ενός νέου "imperiū", στο οποίο οι τεχνολογικές εφαρμογές εξασφαλίζουν τη συνεχή διεύρυνση των δυνάμεων του (Bacon 1624: 51-61) και υπονοούν μια τυπικά ανδροκρατική σχέση κυριαρχίας: η φύση "όταν με την τέχνη και το αντρικό χέρι αναγκασθεί ν' αποκοπεί από την αρχική της κατάσταση, όταν στριμωχθεί και μπει σε καλούπια, τότε θα μπορέσει να μας πει αυτά που θέλουμε να μάθουμε" (Bacon 1620:185). Αυτή η σχέση με τη φύση εξαρτήθηκε από μian ορισμένη μορφή κοινωνικής οργάνωσης και, με τη σειρά της, συνέβαλε στην ανασύνταξη των δομών αυτής της κοινωνίας. Από την άποψη αυτή "κύριος και κάτοχος της "φύσης" αναδύθηκε στην ιστορική του διαδρομή ο κεφαλαιοκρατικός κοινωνικός σχηματισμός, ιδίως στην πορεία του προς τη "βιομηχανική επανάσταση".

Τα στοιχεία μιας νέας αίσθησης των σχέσεων φύσης και κοινωνίας, που προσκομίζει με την εμπειρία του και το οικολογικό κίνημα, έχουν μια διαφορετική καταγωγή και σήμανση. Δηλαδή διαπιστώνεται η συλλογική έκφραση των υποκειμένων που έχουν κοινά ενδιαφέροντα με βάση διαταξικά σχήματα (τουλάχιστον ως προς την πρόθεση και όχι πάντα ως προς τη σύνθεση αυτών των μορφών συλλογικότητας): άνθρωπος - φύση, άντρας-γυναίκα κλπ. Με επίκεντρο τα ενδιαφέροντα (τα οποία σαφώς διακρίνονται από τα "συμφέροντα") της "σχόλης" ενθαρρύνεται η αποδέσμευση του διαθέσιμου χρόνου από την "πατερναλιστική" ιδεολογία και πρακτική των μορφών χειραγώγησης που επιβάλλει το σημερινό κράτος.

Στη γλώσσα της κλινικής ψυχολογίας ως "αγοραφοβία" συνήθως ορίζεται ο ανατιολόγητος φόβος που καταλαμβάνει ορισμένα άτομα, όταν προτίθενται να διασχίσουν ένα δρόμο ή να περπατήσουν σε μια πλατεία. Ο φόβος αυτός κλείνει τον "ασθενή" στο σπίτι του και συνάμα τον οδηγεί στην ιδέα ότι χρειάζεται κάποιον συμπαραστάτη, όταν πρόκειται να διασκελίσει το κατώφλι του. Ως "πολιτική της αγοραφοβίας" εννοώ, σ' αυτό το κείμενο, τη χειραγώγηση της προσωπικής ζωής που υποβάλλουν οι θεσμοί του σημερινού κράτους: από τη μία εγχαράσσεται η αδυναμία να βγούμε (ή: να βρούμε) μόνοι μας στο δρόμο, κι από την άλλη προβάλλεται η ανάγκη, εφόσον ο

απόλυτος εγκλεισμός εγκυμονεί απροσμέτρητους "κινδύνους", ενός οδηγού στα βήματά μας, με τα οποία δημοσιοποιούμε τις "προσωπικές" μας αποφάσεις και στάσεις. Στις μέρες μας, και μάλιστα σ' όλη την κλίμακα των θεσμών, η πολιτική αυτή εμφανίζεται σε πολλές παραδειγματικές καταστάσεις. Θα σταθώ ενδεικτικά σε μερικές που με τη διαπλοκή τους δημιουργούν ένα σύνθετο πλέγμα αναστολών και συναφών χειραγωγήσεων:

α) Η κρατική εξουσία, ως "νόμιμος" διαχειριστής της συλλογικής εθμικής τάξης, πάντα επέβαλε κανόνες για την καταστολή των ορμών και την καθιέρωση μιας επιτρεπτής συμπεριφοράς που θα εγγυάται τη σταθερότητά της. Βέβαια, η πλήρης πολιτική ιστορία του ανθρώπινου σώματος μάλλον δεν έχει γραφεί, παρά τις αποσπασματικές αναλύσεις που έχουν εκπονηθεί γι' αυτή την απτή συνόψιση της "ειδοποιού διαφοράς" (Marx 1843:242) των ανθρώπων.

Στον αιώνα μας, με τη συνδρομή ιδίως της ψυχαναλυτικής θεωρίας που εμβολιάζει τις κοινωνικές επιστήμες, μελετήθηκαν οι κοινωνικές προϋποθέσεις και επιπτώσεις της σεξουαλικής καταστολής που αποσκοπεί στην υποταγή της ανθρώπινης ύπαρξης και στην "ομαλή" ενσωμάτωση της στις δεδομένες λειτουργίες του κοινωνικού οργανισμού.

β) Το γεγονός της σεξουαλικής καταστολής βιώνεται με ιδιαίτερη ένταση από τα νέα μέλη της κοινωνίας που υφίστανται, στους αρμόδιους θεσμούς, τη διαδικασία της κοινωνικής τους ένταξης. Στο μέτρο που η ηλικία ("μικροί-μεγάλοι") υπονοεί την κοινωνική ιεραρχία ("κάτω-πάνω"), αναδύονται τα συλλογικά "υποδείγματα" για την εγχάραξη των "ρόλων" και των συναφών αξιολογικών μέτρων που διδάσκει το σχολείο, πριν "βγουν στη ζωή", με την οικείωση των κανόνων και των εξουσιαστικών ρυθμίσεων της ομαδικής διαγωγής. Βέβαια η θέση των "νέων" δεν ήταν ανέκαθεν η ίδια σε όλους τους κοινωνικούς σχηματισμούς - η αυθύπαρκτη "παιδική ηλικία" εμφανίστηκε μαζί με την εγκαθίδρυση του νεώτερου σχολείου και της αστικής οικογένειας (Agiès 1974) - και επομένως η συγκεκριμένη ηλικιακή τους θέση προκύπτει από το σύνολο των σχέσεων με τις δομές της κοινωνίας (σχολείο, στρατός, πολιτικά δικαιώματα, δικαιοπρατείν, γάμος κλπ.). Για τούτο η ηλικία της "προετοιμασίας" κυμαίνεται και πάντως αφορά τον πληθυσμό που εντάσσεται με ενιαίο τρόπο, μέσω της οικογένειας και του σχολείου, στο κοινωνικό γίγνεσθαι.

γ) Η σχέση των δύο φύλων, ως κοινωνική διεργασία, κατέστησε ως τώρα εφικτή μιαν άλλη μορφή εξουσίας. Τα παραδοσιακά κοινωνικά ερείσματα της "πατριαρχικής" ιδεολογίας και πρακτικής, που αναπαράγονται (χωρίς να γεννιούνται για πρώτη φορά) μέσω του σημερινού τρόπου εκμετάλλευσης του ανθρώπου από τον άνθρωπο, μετατρέπουν τη "σύζυγο" σε υποζύγιο που υπάρχει ως εξάρτημα των "ιδιωτικών" ή "δημόσιων" αναγκών του άντρα.

δ) Η εντονότερη ίσως βίωση της πολιτικής της αγοραφοβίας προέρχεται από την τριβή της κομματικής ένταξης. Η δυσπρόσιτη αγορά της πολιτικής ζωής, με τα ευάριθμα απρόοπτα και τους χειρισμούς των ειδικών της, σε πειθαναγκάζει να συμμορφωθείς προς κάποιο από τα υπάρχοντα κομματικά σχήματα που καλύπτουν ένα μέρος της και εξασφαλίζουν έτσι την ταυτότητά σου, δηλαδή την αναγνωρίσιμη και για τούτο κατατάξιμη πολιτική υπόσταση.

ε) Η αγοραφοβία διευρύνεται σημαντικά, όταν προβάλλει μπροστά μας το ανοιχτό βιβλίο της φύσης. Η άλλη όψη του καταμερισμού της επιστημονικής γνώσης αφορά την επιβολή των "ειδικών" που μας συντροφεύουν, όταν πρόκειται να κατακτήσουμε την πραγματικότητα και να αποκαλύψουμε τα "μυστικά" της. Μια πρόσφατη περίπτωση αγοραφοβικής αντιμετώπισης του περιβάλλοντος πρόσφερε η πυρηνική ενέργεια που συναρτάται με μια τεχνολογικά αναπτυγμένη κοινωνία και συνάμα συγκεντρωτική, ιεραρχημένη και αστυνομουόμενη. Ακόμη περισσότερο, η πολιτικά θεσμοποιημένη επιστήμη χαράσσει τα όρια του επιτρεπτού στην ημερήσια κατανάλωση της ραδιενέργειας με βαθμόμετρα που υπερβαίνουν την αντιληπτικότητα της "κοινής γνώμης". Η διάκριση και η τήρηση του "νόμιμου" καθιστά δυνατό το πέρασμα από την ανεξέλεγκτη εκμετάλλευση της φύσης στην εμπέδωση της ταξικής κυριαρχίας που εξισώνει τη γνώση, μέσω της τεχνολογίας, με τη δύναμη.

Οι ψυχίατροι, κάποτε, συνιστούν ως θεραπευτική αγωγή της αγοραφοβίας τον παρατεταμένο ύπνο. Στα φαινόμενα όμως, που έχουμε εδώ συνοπτικά περιγράψει, η υπνοθεραπεία εξυπηρετεί πρώτιστα όσους χρησιμοποιούν αυτούς τους θεσμούς χειραγωγής. Όσοι χάνουν την άγρυπνη συνείδηση και την ετοιμότητα δράσης καταντούν, σύμφωνα με τον Ηράκλειτο, συνεργοί "των εν τω κόσμω γινομένων". Τα κινήματα κοινωνικής κριτικής προσπαθούν να αντιτάξουν στις μορφές αυτές κοινωνικού "πατερναλισμού" την αυτονομία του μη εργάσιμου χρόνου. Η διεργασία αυτή δεν αφορά την ανάδυση κάποιας "ελεύθερης ατομικότητας", μέσα από έναν κατακερματισμένο κόσμο που αναπαράγεται και λόγω του "φетиχισμού" των λειτουργιών του, αλλά τη δυνατότητα να ψαύσει κανείς τα όρια της καθημερινότητας και να αποπειραθεί να διευθύνει τις στιγμές της. Η

επαναβεβαίωση της "υποκειμενικότητας", που δεν ταυτίζεται βέβαια με την ιδιότητα, επιτρέπει στη "δημιουργία" να εκτυλίσσεται ως εναλλακτική πρόταση του αδιαμόρφωτου κοινωνικού απέναντι στο μονοσήμαντο πολιτικό πεδίο.

Η επιστημονική εξακρίβωση των εξουσιαστικών πλεγμάτων που συναρτώνται με την ταξική κυριαρχία ήταν στην ερευνητική πρόθεση του Marx. Οι επιμέρους ωστόσο αναλύσεις της πολιτικής του ανθρώπινου σώματος, του κινήματος των νέων και των γυναικών, της κομματικής ένταξης και της αντιπυρηνικής πρωτοβουλίας, δηλαδή των περιπτώσεων που η "προσωπική" εμπειρία γίνεται πολιτική, δεν βασίζονται σε κάποια διδασκαλία με αξιώσεις πανάκειας. Ο οικολογικός λόγος πάντως, που εμβολιάζεται μ' αυτήν την προβληματική, θα μπορούσε να καταστεί λόγος χειραφετητικός, προσπερνώντας τόσο τον κίνδυνο της ενσωμάτωσης όσο και τη διολίσθηση σε μια τακτική νομιμοποίησης. Από τη δυνατότητα της χειραφετητικής του λειτουργίας συνάγεται και η παιδευτική του ιδιότητα. Ένα τέτοιο παράδειγμα θα μπορούσε να εκληφθεί το σεφερικό "όνειρο" της Ακρόπολης: "Ρώτησα αποβλακωμένος:

— Ποιός πλειστηριασμός;

— Πού ζεις μωρέ; Εδώ χαλνάει κόσμος!.. Τζένιο η κυβέρνησή μας. Θα τις παραχωρήσει αυτές τις πέτρες. Τί μας χρειάζονται εμάς;

Εκείνη τη στιγμή ο μαυροντυμένος κύριος χτύπησε το σφυρί. 'Κατεκυρώθη' φώναξε κάποιος. 'Κατεκυρώθη! Κατεκυρώθη!' αντιλάλησε η βοή του πλήθους.

— Κέρδισαν οι Αμερικάνοι! είπε έξαλλος ο γείτονάς μου σαν άνθρωπος που παρακολουθεί ποδόσφαιρο.

Η ταραχή φούσκωνε μέσα μου.

— Και τί θα κάνουν; κατόρθωσα να ρωτήσω.

— Είναι δαιμόνιοι, αποκρίθηκε. Θα πελεκήσουν τούτες τις κολόνες σε σχήμα σωληνάριου της οδοντόπαστας.

Ένιωθα πως το πλήθος φύραινε γύρω μου και μ' άφηνε ολότελα μόνο. Τότες είδα τον Παρθενώνα γυμνό ανατριχιαστικά, χωρίς αέτωμα, χωρίς γείσο, με τις κολόνες του πελεκημένες, γυαλιστερές, παρασταίνοντας υπέρογκα σωληνάρια. Ο βραχνάς με τίναξε από το κρεβάτι καθώς ούρλιαζα" (Σεφέρης 1970: 326-327).

γ.

Στον ιστορικό ορίζοντα της εποχής μας η διεκδίκηση της "ολοκληρωμένης ανάπτυξης" δεν ευνοεί την υποθετική "άρση" της ίδιας της εργασίας. Στην καλύτερη περίπτωση συναρτάται η "χειραφέτησή" της με το γεγονός ότι "κάθε άνθρωπος γίνεται εργάτης και η παραγωγική δουλειά παύει να αποτελεί ταξική ιδιότητα" (Marx 1871: 343). Η ίδια άλλωστε αντίληψη του δικαιώματος της απασχόλησης διαθλάται και στην απόπειρα σύλληψης μιας αντι-κοινωνίας που θα υπερβαίνει την υπάρχουσα, οπότε αναμένεται να εξαλειφθεί απλώς η "δουλική υποταγή των ατόμων" στον καταμερισμό εργασίας και η τελευταία να έχει καταστεί "όχι μόνο μέσο ζωής, αλλά η πρωταρχική της ανάγκη" (Marx: 1875: 21). Ο "πολιτισμένος", σε "όλους τους ενδεχόμενους τρόπους παραγωγής", ακόμη και σ' αυτόν των "συνεταιρισμένων παραγωγών" που ασκούν "κοινό έλεγχο" στην παραγωγή και την εκθρονίζουν από τη θέση της "τυφλής δύναμης", έχει μπροστά του το "κράτος της αναγκαιότητας": μόνο "πάνω" και "πέρα" απ' αυτό αρχίζει να τελείται η "ανάπτυξη των ανθρωπίνων δυνάμεων" που ισχύει ως "αυτοσκοπός" (Marx 1894: 828).

Το "κράτος της αναγκαιότητας" γίνεται περισσότερο δυσβάσταχτο σε συνθήκες ανεργίας, πλημμελούς ασφάλισης, ισχνής σύνταξης και καθολικής εξαθλίωσης προς την οποία μπορεί να κατατείνουν οι αλληλοσυμπλεκόμενοι μηχανισμοί "αποκλεισμού". Πρόκειται για τα δικαιώματα του φύλου, της ηλικίας, της εκπαίδευσης, της πληροφόρησης, της υγείας, του περιβάλλοντος, της δημιουργίας, της κοινότητας, της διαφοράς, της άμυνας στη συμβολική βία και την καταστολή, της αντίστασης στα "αναπτυξιακά" πρότυπα και την κατανάλωση, της πολιτιστικής ιθαγένειας σε ένα πολυπολιτισμικό περίγραμμα συμπεριφοράς, της άμεσης δημοκρατίας κλπ. Οι δείκτες αυτοί σχηματίζουν, όχι τόσο ευκρινώς, δύο ξεχωριστές ενότητες που απαιτούν περαιτέρω διευκρίνιση. Αν ο υπό διάθεση χρόνος συνιστά τα έξοδα παραστάσεως στη διαδικασία αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης του ανθρώπου, η προτεραιότητα δίδεται στον εργάσιμο χρόνο. Αν, αντίθετα, αυτός αντιμετωπίζεται ως ριζικά διαφορετικός από τον υπό διάθεση χρόνο, τότε προτάσσεται ο τελευταίος. Η διακρίβωση ωστόσο των όρων συνέχειας και ασυνέχειας ανάμεσα στις δυο πλευρές του χρόνου, στον οποίο αναλύεται ο άνθρωπος, επιτάσσει μια νέα κατάταξη των δικαιωμάτων: οι

απανταχού "αποκλεισμένοι" είναι φορείς δικαιωμάτων τόσο του εργάσιμου όσο και του υπό διάθεση χρόνου (Νούτσος 1998: 91).

Από τη μια η κλίμακα φτάνει ως τη μείωση του χρόνου εργασίας, χωρίς βέβαια την απίσχανση του εισοδήματος, και από την άλλη η επαύξηση του διαθέσιμου χρόνου (χωρίς να καθίσταται δαπανηρός ή περιττός) συνεπάγεται τη δυνατότητα να διπλασιάζεις τον κόσμο: πέρα απ' αυτόν που σε καθηλώνει στις ανάγκες και τους καταναγκασμούς του επιούσιου διανοίγεται ένας δεύτερος που φέρει και τη σφραγίδα ή έστω την αγρύπνια σου. Αν η αναψυχή παραπέμπει στη δημιουργία εστιών πολιτικής παιδείας και κοινωνικών αντισωμάτων, όσοι κατακτούν υψηλά ποσοστά διαθέσιμου χρόνου μπορούν να καταστούν εκφραστές μιας νέας "φιλανθρωπίας". Δε χρειάζεται να επιστρατευθεί εδώ ο σαρκασμός του Νίτσε για την ομόλογη στάση του "δυνατού" ούτε να χρησιμοποιηθεί ως άλλοθι το ενδεχόμενο οι "exclus" να μη διαθέτουν συνείδηση του αποκλεισμού τους. Η dignitas hominis, όπως την είχε επεξεργασθεί ο Pico della Mirandola και ο Vico, σήμαινε ότι η πολιτική συγκρότηση της κοινωνίας είναι "έργο τέχνης", πλασμένο από τα χέρια και για τις ανάγκες του ανθρώπου, του δημιουργού της ιστορίας του κατά τον Marx (1867: 393).

Τα κοινωνικά κινήματα που καταφάσκουν την αυτοδημιουργία έχουν περισσότερες ευκαιρίες εκδίπλωσης λόγω της αξιοποίησης του διαθέσιμου χρόνου των μελών τους. Απ' αυτήν την άποψη η πλειοψηφία τους, τουλάχιστον στις τεχνολογικά αναπτυγμένες κοινωνίες, είναι μορφές αυτοοργάνωσης της "κοινωνίας των πολιτών" που επιχειρούν τη "διαρκή πολιορκία" (Habermas 1985: 59) των διαταξικών σχισμάτων της ετερόνομης κοινωνίας. Πρόσφατο παράδειγμα τα γεγονότα του Μαΐου-Ιουνίου 1968 στη γαλλική πρωτεύουσα. Από μια άποψη επαληθευόταν η νεανική παρατήρηση του Marx ότι η κοινωνική ευμάρεια και όχι η δυσπραγία οδηγεί τους ανθρώπους στην "πολιτική λογική" (1844: 406). Πέρα απ' αυτήν διατυπώνεται η άρνηση των μεγάλων και γι' αυτό κενών ιδεολογικών σχημάτων, θραύεται η λογική επιφάνεια που συχνά λειτουργεί ως επικάλυψη των πραγμάτων, απορρίπτεται η αυθεντία μιας επιστήμης των κοινωνικών νομοτελειών, προτάσσεται η αξιοποίηση του διαθέσιμου χρόνου χωρίς καταναλωτικά πρότυπα, καταγγέλλεται ο κατακερματισμός της γνώσης που γεννά τον Fachidiot και τον εξουσιαστή των ανθρώπινων αναγκών, δακτυλοδεικτείται ο πατερναλισμός που προσδιορίζει τις σχέσεις των δύο φύλων, αποδοκιμάζεται η λογική της ανάπτυξης και της θεσμικής ιεράρχησης των αναγκών, προκρίνεται η αντικατάσταση του μέλλοντος από το παρόν και της "σταδιοκρατίας" από την εξέγερση και προτείνεται η μεταφορά του "περιθωρίου" στο επίκεντρο και αντίστοιχα της αυθεντίας στην περιφέρεια.

Αν ο ρεαλισμός σήμαινε την απαίτηση του αδύνατου, τότε έγινε αντιληπτή η δυνατότητα της κοινωνικής επανάστασης χωρίς να προϋπάρξουν ή, έστω, να εφευρευθούν οι ειδικευμένοι μηχανισμοί της πολιτικής μεταβολής. Αυτή η ατημέλητη και ασυντόνιστη συνηγορία του υποκειμένου ως μοναδικού δικαιώματος του ανθρώπου ή της κατηγορικής προσταγής ότι ο άνθρωπος είναι "η ύψιστη ουσία για τον άνθρωπο" (Marx 1843/1844: 385) έδειξε με πολιτικό τρόπο - αλλά πάντως όχι προς όφελος των γνωστών πολιτικών σχημάτων της Αριστεράς ούτε ακόμη και για τις ίδιες τις οργανωμένες πτέρυγες των πρωταγωνιστών του Μαΐου - την επικαιρότητα της κοινωνικής επανάστασης. Ο βραχύς συγκλονισμός της γαλλικής κοινωνίας, ακόμη και ως "αντίδοτο στη γεροντική αρρώστια του κομμουνισμού" ή ως υπενθύμιση ότι ο τελευταίος ταυτίζεται πάντα με το "κίνημα που καταργεί τη σημερινή κατάσταση των πραγμάτων" (Marx-Engels 1845: 35), λειτούργησε ως εναλλακτική πρόταση στη θεσμοποιημένη διαδικασία παραγωγής και αναπαραγωγής του ανατρεπτικού λόγου και έδωσε την ευκαιρία, hic et nunc, να ξανατεθεί από την αρχή το πρόβλημα της αυτονομίας.

Ο συνεχής εμβολιασμός της "πολιτικής λογικής" από την "κοινωνική λογική" προϋποθέτει την υπαγωγή του "κοινωνικού αποκλεισμού" στη θεματική των "κοινωνικών ανισοτήτων" και συνακόλουθα τη στοιχειοθέτηση ενός σύγχρονου ανθρωπισμού που νομιμοποιεί τους "κοινωνικά αποκλεισμένους" ως φορείς δικαιωμάτων. Στα γιγαντιαία σχήματα οργάνωσης των σημερινών κοινωνιών, με δομές συγκεντρωτικές και αστυνομευόμενες, η δυνατότητα εκδίπλωσης των πρωτοβουλιών που αναλαμβάνουν τμήματα της "κοινωνίας των πολιτών" εξαρτάται από το βαθμό επίγνωσης της αυτονομίας τους. Πρόκειται για ένα στοιχείο με αβέβαιη έκβαση που συνιστά συνάμα το "μέγιστον μάθημα" στον ανοιχτό κατάλογο των δικαιωμάτων του συγχρόνου ανθρώπου.

Βιβλιογραφία

- Ariès, Ph., *L' enfant et la vie familiale sous l' ancien régime*, Paris 1974.
- Bacon, Fr., *Novum Organum* [1620], *The Works*, έκδ. J. Spedding κ.ά., τ. 1, London, 1858.
- Bacon, Fr., *Νέα Ατλαντίδα* [1624], μτφρ. - εισαγ. - σχόλια Παν. Νούτσου, Αθήνα, 1979.
- Ελύτης, Ο., *Ο Μικρός Ναυτίλος*, Αθήνα ²1986.
- Ελύτης, Ο., *Μαρία Νεφέλη*, Αθήνα ⁶ 1989.
- Grundmann, R., "The Ecological Challenge to Marxism", *New Left Review*, αρ. 187 (Μάης- Ιούν. 1991), σσ. 103-120.
- Habermas, J., *Die Neue Unübersichtlichkeit*, Frankfurt a. M. 1985.
- Luke, T., "Community and Ecology", *Telos*, αρ. 88 (καλοκαίρι 1991), σσ. 69-79.
- Marx, K., *Kritik des Hegelschen Staatsrechts* [1843], MEW, τ. 1.
- Marx, K., *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung* [1843/1844], MEW, τ. 1.
- Marx, K., *Ökonomisch-philosophische Manuskripte* [1844], MEW, 1ος συμπλ. τόμ.
- Marx, K., *Das Kapital*, I τόμ. [1867], MEW, τ. 23.
- Marx, K., *Der Bürgerkrieg in Frankreich* [1871], MEW, τ. 17.
- Marx, K., *Kritik des Gothaer Programms* [1875], MEW, τ. 19.
- Marx, K., *Das Kapital*, III τόμ. [1894], MEW, τ. 25.
- Marx, K.– Engels, *Die deutsche Ideologie* [1845], MEW, τ. 3.
- Νούτσος, Π., *Karl Marx, ο κριτικός της ιδεολογίας*, Αθήνα, 1988.
- Νούτσος, Π., Οικολογία και Αριστερά. Οι όροι ενός στοιχήματος, *Η Νέα Οικολογία*, αρ. 60 (Οκτ. 1989), σσ. 61-63.
- Νούτσος, Π., "Από την 'πολιτική' στην 'κοινωνική λογική'", *Λεβιάθαν*, αρ. 5 (1989), σσ. 117-126.
- Νούτσος, Π., "Ανθρώπινα δικαιώματα και κοινωνικός αποκλεισμός", Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα, 1998, 87-93.
- Rostow, W.W., *The Stages of Economics Growth*, Cambridge 1960.
- Σεφέρης, Γ., "Γλώσσες στον Αρτεμίδωρο τον Δαλδιανό" [1970], *Δοκιμές*, Αθήνα ³1974.
- Stanley, J.L., "Marx, Engels and the Administration of Nature", *History of Political Thought*, τ. XII (1991), σσ. 647-670.

